

Зимовий похід

(РОЗДІЛ ІЗ КНИГИ „ШЛЯХ ЗРАДИ ТА АВАНТЮР“)

Після того, як армія УНР, що її добив Любарський розкол, перестала існувати, найреакційніші її елементи, під проводом Омеляновича - Павленка та Тютюнника, пішли до повстанської армії, що перекинулася вглиб України. Формальним приводом організації повстанської армії була боротьба проти Денікіна, але дійсна мета її була в тім, щоб підготувати скинення Радвлади, що чим раз більше закріплюлася на Україні і неминуче мала поширитися по всій її території.

„Добровольческая“ армія швидко відступала й її стан майже нічим не різнився від того, в якому перебувала УНР - івська армія в момент розколу. Червоні частини звільняли від денікінського війська нові й нові місцевості; отже декілька тисяч зле озброєних обшарпанців бандитського настрою не могли серйозно вплинути на дальше становище.

Коли була зформована група Омеляновича - Павленка, вона пішла вглиб України крізь нещільний денікінський фронт, по лінії Козятин - Вінниця. Було в цій банді тисяч 7—8 вояків і великий обоз.

Петлюра поклав на Омеляновича - Павленка, що був юридично командувачем, і на Тютюнника, що фактично керував військовими операціями, низку серйозних завдань. Вони полягали ось у чому.

1) зберегти недобитки армії до того моменту, поки Петлюра спроможеться знайти якого нового ласкавця.

2) розпочати дезорганізацію в запіллі Червоної армії, що ступнево звільняла Україну від денікінської навали.

3) взяти під свій вплив повстанський рух проти Денікіна і надати йому петлюрівського змісту.

Від успіху цього походу залежало, як цінуватимуться петлюрівські акції на закордонних ринках.

Тому Петлюра видав наказ звертати головну увагу не на Денікіна, а на Червону армію, бо, з одного боку, Денікін уже дістав смертельної рани, а з другого боку, боротьба проти Денікіна не була тим козирем, що міг-би дати шанси для успішних переговорів з буржуазними західними урядами, — адже-ж їх симпатії були цілком на боці добровольчеської армії. А воюючи проти Червоної армії, Петлюра міг мати надію, що здобуде собі на заході славу борця проти більшовизму. Від таких перспектив тхнуло „смаженням“, і завдання походу було назначене безповоротно.

Перейшовши фронт, група пішла попереду в таращанський повіт, а звідти перекинулася в уманський. Під містом Уманню зустрілися два відламки петлюрівської армії: група Омеляновича - Павленка

та відділ Волоха. Вчорашні однокашники, що пішли різними шляхами, стали до бою, хоч не надовго, бо Омелянович-Павленко вивів свої частини і подався до району містечка Голозанівська. Тут відбулася невеличка бійка з денікінцями. Обстрілявши один одного, обидві сторони ухилилися від генерального бою. По цій зустрічі групу поділено: Тютюнник, разом із київською та волинською дивізіями, посунув громити свій рідний звенигородський повіт, а Омелянович пішов через Торговицю до елизаветградського повіту. При ньому лишилася його запорізька дивізія та кавалерійський відділ Алмазова.

Виходивши звенигородський повіт, Тютюнник попрямував на Чигиринщину, а на Омеляновича - Павленка під селом Мала Виска елизаветградського повіту напали денікінці, що відступали від Червоної армії. Цей бій виявив, що серед петлюрівців панує повний розклад, що вони нездатні до бою, хоч їхній ворог не має сили ані моральної, ані числової. Після бою Омелянович послав один полк своєї дивізії та кавалерійський відділ Алмазова на південь від залізниці, а сам з рештою сил зустрівся з полковником (потім генерал-хорунжим) Гулим-Гуленком, що був висланий з Петлюрівського штабу ще перед розколом.

Всі рейди, що їх робили декілька відділів в різних напрямках, мали певну мету. Головне їхнє змагання було — утворити зв'язок з усіма петлюрівськими організаціями, налагодити зносини з окремими отаманами й перетягти до себе повстанські відділи, що були утворені для боротьби проти добровольців.

Частина повстанських відділів була під командою петлюровських старшин, що подекуди мусіли скоритися Ревкому. Таке неприпустиме „угодовство“ було припинене. Тютюнник твердою рукою спинив тих отаманів, що, на його думку, зайшли надто далеко і примусив їх скоритися його директивам. Більшість петлюрівців, звичайно, й без натиску були готові служити УНР душою й тілом. До них належав отаман Заболотний, що здобув собі потім гучної слави. Він оперував у балтянському повіті; він був у Тютюнника в такому довіррі, що саме через нього „армія“ тримала зв'язок із Петлюрою, який перебував за кордоном. Всі звіти і доповіді Тютюнник та Омелянович - Павленко через своїх пластунів надсилали до Заболотного, а той вже передавав їх до Польщі. Всі накази й розпорядження з Польщі також передавалося попереду до Заболотного, а він, майже завжди знавши, де слід шукати Тютюнника та Омеляновича, надсилав до них своїх людей і передавав пошту.

Те, що Тютюнник зі Звенигородщини перекинувся до Чигиринщини, звичайно, не було випадком. Чигиринський та олександрійський повіти виставили проти Денікіна велике число повстанців, але з них більшість була за Радвладу.

Загальний настрій мас був такий, що навіть частина петлюрівців, які брали участь у роботі відділів, також вагалася, їхня УНР-івська ідеологія не була надто чиста.

Прибуття петлюрівських частин, що звали себе регулярною армією, а також особистий авторитет Тютюнника та „діда“ Омеляновича - Павленка відразу мали припинити ці вагання. Тютюнник мав докінчити те, що вже розпочав робити Гулий-Гуленко разом

із отаманами й агентами, що оставалися вірні Петлюрі. Треба було відрізнити „козлищ від овець“ і повернути до петлюрівського табору бодай частину повстанців.

Об'єднавшись з Гулим-Гуленком, Омелянович-Павленко почув від нього, що він зве себе „командувачем південної повстанської групи“, веде перед у відділах Василя Чучупаки, Нестеренка, Малишка, Гладченка та інших отаманів, що були вірні жовто-блакитному прапорові. Але як цей твердий петлюровець розкрив Омеляновичу свої карти, то виявилось, що більшість тих повстанців, яких він вважав за „своїх“, стояли на радянській платформі. Безпечно було довіряти лише відділові Василя Чучупаки, а з інших відділів можна було затримати на боці Петлюри тільки невелике число вояків. Що до отаманів, справа стояла краще, а в тім багато отаманів за Петлюрою йти не хотіли. Петлюровщина була так дискредитована, що сам Гулий-Гуленко мусів виявити прихильність до переходу повстанців на бік Червоної армії. А як радянські частини вже вступили в район діяльності Гулого-Гуленка, то він встановив зв'язок із штабом 2-ї бригади 60-ї дивізії і погодився скоритися разом з усіма відділами радянській команді. З цього видно, що Омелянович-Павленко прийшов до елизаветградського повіту дуже вчасно, бо й Гулий-Гуленко, і більшість петлюрівського настрою отаманів, під тиском села, що повстало проти контр-революції, мало не згрішили. Проте, становище петлюрівців було дуже важке, бо сподіванки на те, що повстанці підуть за ними, не справдилися. Тому Гулий-Гуленко та Омелянович-Павленко вирішили, що повстанців треба спровокувати й примусити бодай частину з них піти проти радянської влади. Для цього був задуманий хитрий план: банда Омеляновича проголосить, що вона бажає приєднатися до повстанських загонів, що змагаються проти Денікіна. Коли це пощастить, вона нападе на червоні частини. Звичайно, вийде, неначе самі повстанці розпочали проти Червоної армії ворожі дії. Це з одного боку справить вражіння на справжніх повстанців, а з другого — радвлада вживе проти них репресії і тим кине їх в обійми петлюрівської компанії. Одночасно отамани, вірні Петлюрі, мали так само навернути своїх людей проти радвлади. Таким чином, приязні стосунки між повстанцями та Червоною армією будуть зірвані.

Після таємного побачення з Омеляновичем, Гулий-Гуленко попростував до штабу 60-ї дивізії і запропонував йому цей данайський дарунок. Але йому не пощастило: радянська команда відкинула пропозицію Омеляновича, бо передбачала, що це спричинилось би тільки до великого клопоту.

Однак петлюрівці не стратили надії і, удаючи з себе повстанців, напали на 536 радянський полк, що стояв у селі Тринадцята Рота. Напад був відбитий, але він своє вражіння справив. Декілька днів по тому, в районі Користівка-П'ятихатка, деякі повстанські групи, з наказу отаманів, що виконували задуманий план, також напали на червоні частини. Алмазов так само не проминув декілька раз наскочити на червоноармійські відділи, при чому його люди вдавали з себе червоних повстанців. Тому повстанські загони дістали наказ або остаточно влитися до Червоної армії, або здати зброю. Перша частина

петлюрівського плану була здійснена, але наслідки сталися зовсім не такі, яких петлюрівці сподівалися. Частина повстанців, замість повстати проти радвлади, пішла до Червоної армії, більшість здала зброю і спокійно розійшлася додому. Тютюнникові та Омеляновичеві лишилися мізерні рештки, а саме: окремі отамани, що, як і головний їхній отаман, стали генералами без армій, та кілька сот найвідоміших бандитів. Їх узяв під свою руку Гулий-Гуленко і з ними відступив в район Цибулева. Тут він знову зустрів наприкінці січня 1920 р. Омеляновича-Павленка і разом з ним слав до бою проти латиської дивізії. Мужні латиські стрільці, що виявили чудеса героїзму, що щільними залізними рядами зазнали вогню денікінських пулеметів, за іграшку повалили банду і примусили її тікати на Чигиринщину.

У чигиринському повіті в умовному місці (село Медведівка) Тютюнник з'єднався з Омеляновичем. Гулий-Гуленко до цього часу навертав на себе червоні частини, щоб Омелянович міг спокійно з'єднатися з Тютюнником. Три дні по тому Омелянович послав до нього гінця з повідомленням, що гаразд з'єднався з Тютюнником і наказував Гулому прибути на нараду до Холодного Яру. Гулий-Гуленко відразу прибув у призначене місце. В нараді брали участь Омелянович-Павленко, Тютюнник, Загородський, Гулий-Гуленко, Чучупака й де-хто з найдовірениших командирів. На цій нараді були підсумовані наслідки діяльності всіх груп та відділів. Обмінявшись думками, отамани ухвалили, що слід ужити всіх заходів до того, щоб узяти силу серед повстанської маси і примусити її битися проти радянського війська. Тут саме це й було оформлено: Гулому, яко „представникові“ повстанців запропоновано посаду отамана Запорізької дивізії. Цей акт мав символізувати єднання повстанців та УНР-івської армії. Омелянович-Павленко здав Гулому дивізію, а собі лишив командування цілою армією. Разом із Гулим до армії приєдналися: Чучупака, Нестеренко, Орел, Сірко, Око, і декотрі отамани, але за ними пішло тільки кілька сот головорізів.

Як стало видно, що всю провокацію вчинено надаремно, верхи повстанської армії почали нетерпляче очікувати весни. Вони сподівалися, що на весні на заході утвориться грізний анти-радянський фронт. А тоді й їм буде робота, бо кращих спеціалістів руйнувати Україну, либонь, не знайдеться.

Петлюрівська армія з'єднаними силами почала новий рейд по Україні, скористувавшись з того, що червоні частини, переслідуючи Денікіна, віддалилися на південь та на схід, а в запіллі радянська влада не могла держати великих резервів.

Замерзлим Дніпром вона перейшла в золотоноський повіт на Полтавщині, розгромила низку незнищених дрібних пунктів, вдерлася в Золотоношу та Черкаси, наблизилася до Кобеляк. Коли ж до цього району стало надходити наше військо, вона повернула назад і, після десятиденного рейду по лівобережжі, перейшла знов на правий берег.

Дарма, що банда надто багато руйнувала, становище Омеляновича Павленка що-дня гіршало. Не пощестило його армії статися сніговою лавою, що мала швидко рости, притягаючи до себе повстанців із селянства; майже ніхто цієї армії не підтримав, і вона залишилася зі своїми власними силами. Відразу, як вона повернулася на

правий берег Дніпра, їй довелося видержати в районі Чигирин-Фундуклейвка два серйозних бої з партизанськими відділами, що зберіглися, не зважаючи на наказ червоного командування. Навіть ці неоправдані партизани, що не скорилися радвладі, зустріли петлюрівців багнетами. „Армія“, втративши багато людей в цих боях, перекинулася до Голованівського району на Поділлі, бо Заболотний прислав гінця з повідомленням, що прибули якісь старшини від уряду УНР. Справді, Петлюра надіслав самого Мазепу, прем'єр-міністра свого кабінету. Коли Омелянович та Тютюнник із ним зустрілися, то стало ясно, що він нічим допомогти їм не може. Петлюра переказував свою дяку армії за її вірну службу і благословляв продовжувати роботу в такому самому напрямі, але свого становища ще не з'ясував. „Хай хоробрі козаки тримаються далі“. Командування було розчароване такими звітками, але робити було нічого — довелося повернутися до елизаветградського району, що його банда облюбувала. Становище „армії“ стало критичне, бо бракувало приладів. Командування вирішило напасти на м. Вознесенський. Запільна агентура подала відомості, що там є артилерійський склад, залога невелика, і захопити місто не буде надто важко. Здобуття Вознесенського стало для петлюрівців питанням життя і смерті, тож з усіх сил вдарили вони на вознесенську залого. Але здатність їх до бою була така, що навіть нечисленний вознесенський загін відбив атаку восьмитисячної банди. Коли ці спроби взяти Вознесенський штурмом кінчилися невдало, петлюрівське командування вжило хитрощів. Після нової атаки був інсценований швидкий відступ банди. Дарма, що нечисленні, вознесенці кинулися її переслідувати й облишили свої шанці. Отогді ж то, далеко за містом, у чистому полі, напала на них петлюрівська кавалерія та піхота і оточила їх міцним обручем з усіх боків. Після шаленого опору петлюрівці перебили червоноармійців і впали до міста. Ця вдача так їх захопила, що командування стало обговорювати план наступу на Одесу. Тютюнник обстоював, щоб рушити до моря, здобути Одесу, стати між поляками та Денікіним і, використовувачи таке вигідне становище, віялом поширитися по всій Україні, відкривши новий фронт проти Червоної армії. Але хоч як вабили ці перспективи, командування обчислило, що мрії не збудуться. Єдиним рятунком „армії“ було — робити, як партизани, — тинятися по різних районах, ухиляючись від боїв. Відкрити фронт, не маючи підтримки широких мас, значило віддати себе на знищення й опинитися в Чорному морі. Одночасно з захопленням Вознесенського командування дізналося, що полковник Пшонник здобув місто Ананьїв. На цій історії слід спинитися докладніше.

Полковник Пшонник був один з агентів, що їх петлюрівський штаб надіслав організувати протирадянську боротьбу. Доручену йому роботу Пшонник повів на півдні України, оснувавшись в Тирасполі, і звідти полагав справу по декількох районах. Як і весь петлюрівський рух, Пшонник спирався на заможні верстви селянські, що були міцні в степовій Україні. Багато уваги він звернув також на німецьких, болгарських та інших колоністів, найконсервативніший елемент. Цю діяльність Пшонник розвинув у декількох напрямках. Маючи широкі повноваження від Петлюри, підтримуючи зв'язок з

„армією“, що волочилася по всіх усядах, він разом орієнтувався на різні сторони. Через своїх людей він агітував серед селянства і залучав до анти-радянського табору ті його елементи, що їм більше до вподоби припадала УНР, як радвлада. Паралельно з цим він перемовлявся з низкою отаманів і пропонував скоритися спільному командуванню і надати їхній діяльності планомірний характер. Цим він узяв собі частину роботи, що провадила „армія“. Зовсім оригінальна і, слід признати, дотепна штука була його авантюра з галицькими частинами. Після того, як Денікіна розбито, галицькі генерали, не маючи охоти відступати разом із ним, зробили нове сальто-мортале й перекинулися на радянську сторону. Галичани були дуже побиті в боях, але головне лихо було в тому, що серед них панувала жорстока епідемія тифу, цього нещастя зими 19-20 р.р. Висипний тиф заподіяв галицькій армії значно більше страт, як найкривавіші бої. Тисячі галичан мерли, проклинаючи в гарячці той день, коли вони стали іграшкою в руках старшини; десятки тисяч, як тіні, блукали по Київщині та Поділля, розносячи пошесть по станціях, містах, селах. Ця пропасницька армія перейшла на бік радянської влади і тим врятувала себе від остаточної загибелі в цупких лабетах тифу, бо радвлада, висипуючися з посліднього, за часів найбільшої господарчої руїни, відірвала, що могла, з мізерних своїх засобів і віддала галичанам. Коли епідемія минула, галичани стали формуватися та поповнюватися. Одна з галицьких частин стояла в Одесі, де її розгорталося на дивізію. Пішонник, разом із галицькими старшинами, вже намислив нову зраду і вирішив використати галичан для своїх інтересів. Прикриваючися галицькими частинами, розпочато концентрацію всього петлюрівського та бандитського елементу. Практично це полягало в тому, що розпочате було формування так званої україно-галицької дивізії, до якої за наказом Пішонника та інших петлюрівських комісарів, ішов увесь контр-революційний елемент, що співчував Петлюрі. До тої ж дивізії стали прямувати всі петлюрівці, що переховувалися по різних місцях, всякі офіцери, члени запільних бойвих організацій то-що. Під крилом радвлади зростала бойва контр-революційна сила. Командувачами стали всім відомі петлюрівці. За таким планом було зформовано три полки, але серед проводарів счинилася звичайна, як на петлюрівців, незгода від змагання висунутися, задовольнити свою честолюбність. Посварившись, старшина частково проговорилося про мотиви формування, і дивізія була зліквідована. Два полки були розформовані, але третій майже цілком був переведений до Тирасполя. Схиту концентрацію петлюрівського елементу переводилося за допомогою галицької кавалерійської бригади, що нею командував полковник Шапирович. Напочатку від цієї бригади, як і від усієї галармії, лишалися самі штабні вивіски та побиті тифом ледве живі люди; але поступово, користуючися з своїх прав червоної частини, бригада відпочила, почала розгортатися, поповнюватися кіньми й петлюрівцями різної масти. Бригада стояла по німецьких колоніях і діставала найкращі піддержки від колоністів білогвардійського настрою. Шапирович та Пішонник сподівалися закінчити комплектування бригади й виступити проти радянської влади разом з Омеляновичем-Оголем і армією. Крім того, що така бригада була значною військовою силою, її

демонстративна підлеглість Омеляновичеві мала піднести його авторитет серед усіх отаманів і подати їм добрий приклад. Коли ґрунт був підготований, Тирасполь одного дня опинився в руках Пшонника й Шапировича. Повстав чорноморський галицький полк, надісланий з Одеси. Німці-колоністи й собі приєдналися до петлюрівського повстання, — це після того, як вони вірою й правдою служили денікінському генералові Шилінгу, формуючи для нього цілі зағони. „Переможцям“ заблищали очі, і вони серйозно стали обмірковувати план звоювати Одесу, але вчасно схаменулися й вирішили, що Шапирович зі своєю кінною бригадою пройде Поділля й Київщину, переводячи організаційну роботу разом із терором, і намагатиметься збільшити свої сили за рахунок Херсонщини. Але плани, такі завжди рожеві й плодучі, і цього разу були даремні. Шапирович, вийшовши з району німецького куркульства, не зустрів серед широких верств селянства ані піддержки, ані співчуття, і мусів увесь час тікати від червоних частин. Про яку-небудь роботу він облишив і думати і дбав тільки, щоб уникнути повного розгрому. Пшонникові пощастило більше. Йому вдалося вв'язатися в Ананьївське повстання. В районі Ананьїва провадив петлюрівську роботу офіцер Ашинов, що мав до неї повноваження. Він працював по заможних селах: Липецьке, Баштан, Селиванівка, Гандрабури то-що. Зорганізувавши бойову групу, він притяг до себе ще декілька сіл, що нічим не різнилися від зазначених. З піддержкою банди Пшонника, він захопив Ананьїв. В Ананьїві Пшонник та Ашинов трималися тому, що наші частини оперували не разом, будиши вислані з трьох різних сторін. Замість того, щоб поєднаними силами вдарити на банду, кожна частина працювала самостійно і давала бандитам можливість відбитися від кожного зағону окремо. Тим часом, як Пшонник та Ашинов відбивалися від наших частин, до них на допомогу надійшла вся армія, що простувала, по здобутті В знесенського, на захід. Всі петлюрівські частини сконцентровані були в районі Ананьїва, і вони становили значну силу. Тільки по потрійному бої петлюрівці, що багато перевищували наші сили, були розбиті і втікли від Ананьїва. Дорогою штаб дістав від Заболотного повідомлення, що знову прибув до гайсинського повіту високий гість — Мазепа, який запрошує до себе командувача з усіма командирами. Заохочені партизани швидким маршем пройшли на призначене місце і з'явилися на прем'єрові очі. Цього разу вони не помилилися; Мазепа приніс радісні вістки: „Петлюра склав угоду з поляками, і проти більшовиків розпочато наступ. Галицька армія ладна всякого моменту зрадити радянську владу та приєднатися до поляків і Петлюри. Акції проти Червоної армії розпочнуться широким масштабом, і поляки використають не тільки інтерновані у Польщі петлюрівські частини, а й армію, що переводить похід на Україні. Довга боротьба за незалежність України йде до кінця“. Деякі отамани похнюпили свої забий-голови. Дарма, що вони не перебирали засобів, звістка про те, що вони підуть під руку польських панів, вколола їх у серце. Вони неясно відчували, що розривають ті нечисленні нитки, що досі єднали їх з якоюсь частиною селянства. Вони розуміли, хоч і не зовсім виразно, що стаючи польськими наймитами, втрачають патент на право вести демагогію на

національному ґрунті. Вони розуміли, що остаточно доводять неправду всіх своїх лозунгів, але нічого було робити. Кінець кінцем, не першого разу петлюровщині трапляється доводити, що її фразеологія жадного відношення до реальної політики не має. Іншого виходу не було. Вони не могли сподіватися, після невдалого зимового походу, що скинуть радянську владу на власну руч.

Прихапцем складено план, як прорватися через нашу смугу, і після декількох боїв петлюрівській армії пощастило перших чисел травня з'єднатися з поляками.

Яка ж є наука цієї п'ятимісячної епопеї?

Завдання повстанської армії були надто широкі. Вона повинна була підняти проти радянської влади всю селянську Україну, продемонструвати перед усім світом силу УНР, що назавжди покінчила з радами.

Замість цих пишних планів, повстанська армія підбрала тільки недобитки петлюрівських загонів та окремих отаманів, поводитися, як і годиться всякій банді і, помандрувавши по просторах України декілька місяців, не зустріла масової піддержки, що її сподівалася, а тому мусіла забиратись геть. „Наделала синиця слави, а моря не зажгла“.

Зимовий похід був петлюрівцям грізним покажчиком великого здвигу, що відбувся в політичному настрої українського села. Коли року 1919 більшість села пішла за куркулями, і повстання проти радянської влади набирало стихійного характеру, то, після гіркого досвіду денікінщини, значна частина селянства відсахнулася від контр-революційної справи і не дала куркульству та отаманам, що репрезентували його інтереси, знайти себе на новий виступ. Куркулі були залишені на власні сили, і повстання на початку 20 року вибухали лише серед самих куркулів. Інші шари селянства, хоч ще не цілком активно боронили радянської влади, то бодай не йшли проти неї. Ця позиція широких верств селянства вирішила долю зимового походу, а разом із тим і справу дальнішої самостійности Петлюриної.

Перший журналіст на Слобожанщині

(В. Г. МАСЛОВИЧ)

(З нагоди 120-го юбілею Харк. Унів. 1805 — 1925)

„За особливий свій обов'язок вважаю, щоб цей журнал поповнювався творами нашої країни. Видавець має брати до журналу й надруковані п'єси, однак лише ті, що належать до авторів місцевих“.

(З передмови Масловича до його журналу „Харьковский Демокрит“).

Оскільки „Украинский Вестник“ був суворим та науковим, оскільки „Харьковский Демокрит“ сміявся над вченістю і на всяку погорду та сувору річ писав пародії“.

(Г. П. Данілевський. Квітка-Оснот'яненко).

В. Г. Маслович, харківський журналіст і письменник початку XIX ст. — постать ще мало досліджена в історії української літератури. Про нього ми маємо рядки в „Опыте истории Харьковского университета“ Д. І. Багалія, в його ж „Истории города Харькова“; є стаття сина письменника, М. В. Масловича, „Харьковские баснописцы“ (в „Русской Старине“ 1889 VII), де Масловичу присвячено лише сторінку-другу, до того пересипану текстами з його байок; проф. М. О. Маслов подав замітку більш словарного характеру (в юбілейному спискові видатних учнів харківської першої гімназії, 1905 р.), і нарешті написав коротеньку статтю про нього В. Дорошенко, головним чином на підставі „Харьковского Демокрита“, якого Маслович видавав і редагував. Стаття має заголовок: „Забутий український поет з початку XIX ст.“. („Неділя“, Львів 1912 № 14, ст. 4 — 5). Оце і все, що подає у першу голову відомості про старого харківського письменника і журналіста. Забуто його, справді, досить глибоко, і зараз зостається досить питань про нього біографічного, літературного й громадянського характеру, які залишаються без пояснення до цієї пори. Нам пощастило знайти кілька рукописів про нього¹⁾, потім скористувати ще одним рукопис, дякуючи акад. Д. І. Багалію. Зазначений віднайдений матеріал є дуже цікавий у справі з'ясування значіння цього безумовно інтересного діяча і письменника за перші часи харківського університету, журналістики і молодого слобожанського письменства. У другому місці ми розглянемо літературну діяльність

¹⁾ Див. „Нова книга“, 1924, I, с 62.

Масловича. Вона не є першорядна, отже ми визнаємо за необхідне ставитися до неї, слідуючи думці небіжчика В. П. Науменка з його статті „Нові матеріали для історії початків української літератури ХІХ ст.“: „Твори ці ми, сучасне покоління, мусимо оцінювати тепер тільки як історичний факт, прикладаючи до них мірку не стільки естетичну і моральну наших теперішніх відчувань, скільки історичну, і в усякім разі повинні бути вдячні авторам їх за те, що вони в трудну минуту життя України підтримували той вогник, який довгий час тільки но жеврів, але своїм багаттям вже дав змогу розвести велике вогнище відродження...“

Василь Григорович Маслович народився, за одніми даними, у 1792, за другими — у 1793 році, й таким чином був майже однолітком з проф. Філомафітським, Гонорським, своїми співробітниками й приятелями, й молодшим від Квітки. Ще недавно у родині Масловичів перебував дуже цінний документ генеалогічного характеру; він зараз загубився, отже нам пощастило розглянути невеличкий зшиток з нотатками М. В. Масловича, сина журналіста („Моим дорогим на память то, что осталось в памяти“), який дає де-які доповнення. За ними можна гадати, що рід Масловичів був сербський, з тих сербів, що оселилися на Україні у другій половині ХVІІІ ст. (Перічі, Штерічі, Мілорадовичі, Вуїчі, Міоковичі та инш.). Частина згаданих фамілій рідна для Масловичів, особливо їх паростки, що перебували у славяносербським повіті, коло Луганська. По матері, Маслович походив з Познанських. І. Познанський був його дядьком й опікуном. В його Маслович один час і жив у Харкові, про що буде річ далі. Дядько, можна гадати, мав вплив на Масловича. В одному зі своїх рукописів Маслович з прихильністю поминає його. „Його імени, — каже він, немає по історичних словниках, він не вивчав по якихсь академіях курсу філософії, ним не керували Платони, Аристотелі, Лейбніці, Канти... отже його вчителями були... дак, природа та досвід...“ Маслович записав чи переписав де-які його думки та вибірки з його листів. Серед вибірок є цікаві, що до поглядів особливо на класові відношення. Читаємо такі думки: „Ті, що обірають селян своїх, обірають самих себе“... „Коли багаті селяни, лише тоді багаті їх поміщики...“ „Гадати, що господар, поміщик, може поліпшити стан та прогородувати своїх селян, що занепали... (розуміється, не можна)... Не поміщик мужиків, а мужики поміщика прогородувати можуть“... „Треба їх привчити до праці й часом примушувати до неї, отже не до поміщицької, а поперед усього — на їх власну користь“. Є низка цитат, що характеризують українця та росіянина, цікавих з етнографічного боку, чимало уривків з юмором, чи сарказмом, чи дидактичних, моралізуючих. Збірничка думок склав сам М. слович, вибираючи те, очевидно, що подобалося більше йому самому, отже вибране характеризує і його дядька, поміщика тої пори. Ми не розглядаємо зшитка повністю, і все ж повинні зазначити присутність у світогляді Познанського сміливих думок для того часу. Про дитячі роки Масловича ми не маємо можливості дістати відомостей зараз, замість того ми витягли з автобіографічних рукописів його інтересні рядки як про нього самого, так і для його епохи. Приблизно коло 1808 року Маслович живе в інтернаті добре відомого в історії харківського університету Василя

Фотіїва. Як відомо, Фотіїва Каразін, їдучи до Петербурга, обрав своїм довіреним у справі пропаганди ідеї університету у Харкові. Ак. Д. Багалій каже про нього: „відомий своєю освітою і талантом“. Сев. Потоцький, перший куратор університету, подав проєкта заснування інтернатів у Харкові за-для притягнення студентів до міста. Отже пансіон Фотіїва був найкращий. Про нього подав блискучу відозву Тимковський. Сумароков, автор „Досугів кримського судді“ каже: „Підприємство, незвичайне в нашій державі, новина, що варт ухвалення“. В „Історії Харківського університету“ читаємо: „вчитися в той час (перед заснуванням університету) по-за пансіоном Фотіїва, не було де“. Рукописи Масловича подають яскраві картини життя в цьому інтернаті, чину занять у ньому, а до того й змальовують самого Фотіїва, гіпового вихованця місцевого колегіуму, мецената, людини з нахилом до поезії, освіченої, закоханої в своїй праці, юмориста, людини щирої, хоч може трошки крутової й скупенької. Маслович раз-у-раз висловлюється про нього: „добрий дідок“, „милий дідок“, і визнає благодійний вплив його на себе. Фотіїв стежив за першими кроками літературних спроб Масловича, що почалися вже рано, підбадьорював його й пророкував, що з малого вийде колись славний пііта. Це пророкування, делікатно додає від себе Маслович, потім не справдилось. З інтернату Фотіїва він несподівано якось втік — до теж добре відомого в історії університету, але зовсім вже з другого боку — лектора Паки-де-Совінні, який і підбив його це зробити. Швидко втікач покався, визнавши, що рік перебування на новому місці був для нього пропащем у справі навчання. „Я“, згадує Маслович, „рішуче увесь рік пробайдикував, не почуваючи над собою ніякого догляду. Новий хазяїн, звичаєм своєї нації, обіцяв мому дядькові... приготувати мене через один рік до вступу в університет...“ Дядько, викинувши добрі гроші (Совінні дер з батьків скільки хотів), забрав назад свого племінника, помітивши, що той забув навіть те, що знав. Тодішній ректор університету, О. Стойкович, висловивсь Познанському з приводу цього усього, що „лише одно методичне навчання може стати корисним на усе життя“, й порадив віддати хлопця у тодішню Слобожанську гімназію. Маслович вступив прямо до третього класу, але вчитися почав не дуже старанно, продовжуючи своє віршування. Це віршування цілило почасти на вчителів. Дісталось особливо одному математику. Гадаємо, що цей вчитель, на що натякає й сам Маслович, був хабарником, а Познанський, що викинув перед тим 400 карбованців, мабуть пожалів давати подарунки далі. І тут вже не лінощі Масловича були причиною незадоволення вчителя. Ось уривки одної з сатир, під заголовком: „Канікули“:

О, месяц юлий вожделенный!
Отрада, отдых школярам,
Магистр, тобою восхищенный,
По барским скачет деревням.
Он маминьке сыночка хвалит,
Отцу ж совсем другое баит,
Что если б не старался он,
Не был бы сын переведен.
Слова сии отец смекает,
Дает чай, сахар, сухари

И в дом магистра обещает:
Муки куля отправит три,
Наливок разных, сладкой водки,
Сажень пяточек дров для топки,
Два пуда масла, разных круп,
Десятка два курей на суп.

„Вчитель“, задоволений подарунками, без усякого сорому обіцяє бути уважним до щирого батька:

Магистер жирний є восхищення,
Главу нагнувши, говорит:
Когда настанет курс ученья,
Не будет ваш сынок забыт,
И курса при конце теченья
Надейтесь сыну похвещения, —
За дар я благодарен вам,
За это книжку сыну дам.

Шіснацятилітній Маслович цікаво змалював безглуздість деяких зі своїх педагогів. На щастя, не усі були такі. Інших Маслович згадує добрим словом, особливо вчителя „економії, технології й комерції“, венгерця Сегедварі. По сімнадцятому році Маслович скінчив гімназію. Інтересна його примітка з приводу характеру цього закінчення: „Чого не досягнено старанням, те досягнено віршуванням“. Маслович подав письмennу роботу на екзамені віршами. Вірші були вдалі, вподобались екзаменаторам, і кожний з них допомагав мені, каже Маслович, відповідати на закинуті питання“. До того ж на генеральному іспиті, на який закликане було „мало не все місто“, він зачитав свою першу байку: „Перо, чернильниця й чернило“. Нумер вподобався губернатору (Бахтіну), ректору університету та іншим. Бахтін попрохав у Масловича для себе копію, сама ж байка стала гуляти по руках харківських літературних аматорів“.

„Після цього, з гумором додає Маслович, чи можна ж було мене затримати в гімназії ще на один рік?“. Так поки що дивився на свій талант майбутній слобожанський журналіст і байкар: „Через вірші я колись їв лишні блинці з медом (в Фотіїва), через них був нагороджений усмішками Олі (перша любов Масловича), потім вступив до університету й став відомим у місті.“ Згодом, як побачимо, відношення до свого таланту в нього поглибились.

Низка споминів Масловича про університет теж цікава й характеризує так самий університет, як і мемуариста. Найближчим товаришем і приятелем його був відомий український етнограф Цертелєв, з професорів з найбільшою подякою він згадує Гута, Рижського; Осиповського та Шада.

Сумна участь Шада викликала у нього співчуття, що видно з спеціального віршу до Шада. Ось уривки з нього:

Пускай невежество и злоба
Свой изрекают приговор—
Ученым светом ты прославлен,
О Шад, наставник мой драгой!
Скрепишь, философ—и гоненье
Великодушно пренеси...

Философ духом ты и делом,
Найдешь приют на свете белом.
Пуškai тебя считают вредным,
Но рано ль, поздно ли, тебя,
Твои творенья оправдают...
Прости, мой друг и просветитель,
Прими признательную дань—
Я сохранию твои уроки:
Чтоб добрым, благодарным быть,—
Всегда свободно буду мыслить,
Невежд за умников не числить...

Цікаві його спомини про побут самих студентів того часу. По закінченні університету Маслович, одержавши кандидата, став готуватися до іспиту на доктора. Він зачитав пробну лекцію („Про важливих російських байкарів“), написав дисертацію „О басне у всех народов“ і „De natura pulchri et sublimi“ (Про природу прекрасного та високого). Про вченість Масловича були різноманітні відозви, а потім і різні оцінки. Розальйон-Сошальський каже так: „В. Г. Маслович—милый человек, отличный танцор, даже слагатель гладких, игристых стихов, но, конечно, доктор паркета, а не головоломного учебного материала“. Отже є й другі відозви: „Книга Масловича „О басне“, каже проф. М. О. Маслов, є для свого часу досить примітним явищем; в ній ми маємо чи не уперше на російській мові монографію про цей цікавий розділ поезії. В ній Маслович дає визначення байки й повну історію її розвитку, починаючи від індійських байок Вішну-Сарма, арабських Бідпайя й закінчуючи Криловим. Він подає відомості про життя байкарів і зразки, російські—в оригіналах, а чужоземні—в перекладах...“ Дисертацією про байку, здається, закінчилась наукова діяльність Масловича, далі ми бачимо його на службі, за віршами та редагуванням і виданням „Харківського Демокрита“. Літературна його праця виявилась в низці вірш, поемі „Сказка про Харькя“, виданні двічі збірника власних байок, двох книжок описово-мемуарного матеріалу та чималій кількості мішаних творів, що zostалися в рукописах. Ми не подаємо зараз оцінки Масловича як письменника, однак гадаємо потрібним подати загальну характеристику його як письменника, особливо остільки, оскільки це є важливо для характеристики його, як журнального діяча. Писав він майже до смерті (помер у 1841 році). Один з останніх його творів сатиричного характеру заборонила на який час цензура.

В. Г. Масловича більш згадують, як першого харківського журналіста, що видавав у 1816 р. „Харківського Демокрита“. Спеціальної розвідки про цей бік діяльності Масловича нема, як і взагалі про харківську журналістику початку XIX ст... Є однак загальні начерки, що подають де-що цікаве, особливо в О. Русової. Оцінюючи журналістику, вона зупиняється на великій ролі у цьому старішого українського університету. „Заснований, каже вона, не тільки з наказів адміністрації, скільки за початком самого суспільства, з Каразіним на чолі, харківський університет одразу став не лише державною школою, але й громадською, що не губила ніколи звязку з суспільством. З самого початку свого існування, він став перед усім кращою школою великої країни... Одержавши у спадщину з

колегіуму, який був на великій й корисній послугі в Слобожанській Україні, кращих учнів, харківський університет ретельно взявся засновувати нові школи... Заразом з цим він звергав увагу на справу друку, беручи на себе ініціативу видавництва в глухій провінції, продовжуючи і в цьому діяльність колегіуму й користуючись тодішньою свободою цензури. Він поділяється з громадянством усіма своїми науковими інтересами, щиро бажаючи запалити в них інтерес до книжки. На протязі усього першого десятиріччя його, видавалось, за допомогою кращих його професорів, кілька часописів та журналів: „Український Вісник“—Філомафітського, „Харківський Демокрит“—Масловича, „Молодик“—Бецкого, „Український журнал“—Склябовського... „Першим чинником у розвитку в Харкові журнально-літературної діяльності було заснування місцевого університету“. Академик Д. Багалій каже: „Харківський університет виявив себе об'єднуючим центром науково-літературних інтересів у краї й незабаром сам виховав чимало нових діячів на літературній ниві. Щоб переконатися у цьому, досить пригадати Нахімова, Масловича... Серед університетських діячів і колишніх вихованців знайшлися співробітники для харківських періодичних видань. Університет друкував ці видання в своїй власній типографії. Йому ж належить і безпосередня цензура за ними, безумовно, співчуваюча, справедлива, не уціплива, а це мало певне значіння.“ Кількість співробітників поширилась, і справедливо історики харківської журналістики помічають, що „чимала кількість студентів починала писати“. Велику роль відіграв і той факт, що серед професури, особливо словесного факультету та молодих ад'юнктів були ініціатори журнальної справи.

Вище ми згадали де-які прізвища. Це усе свідчило про міцний зв'язок між університетом та громадянством. Д. Ів. Багалій прямо каже, що до питання про харківську журналістику, як доказ єднання науки у Харкові з суспільством: „Філомафітський, Гонорський, Маслович, Гулак-Артемівський, Склябовський набули смаку до журналістики ще в університеті“. Ми не наводимо зараз других свідочств. Важніш зазначити, що і Г. П. Данілевський і Д. І. Багалій та інші зазначають дві течії у молодій слобожанській журналістиці: одна наукова і етнографічна, друга — сатирична. До останньої належав журнал Масловича. Однак у „Харківськiм Демокриті“¹⁾ були не лише пародії на сучасність, як каже Данілевський. Коли взяти на увагу, що співробітниками „Демокрита“, „Українського Вестника“ і „Укр. журналу“ були вихованці одної школи, люди близьких настроїв, а до того, як справедливо помічають Г. П. Данілевський та проф. М. О. Маслов, Маслович зумів перетягти до себе співробітників зі згаданих журналів, думка, що „Демокрит“ не був заповнений лише пародіями, має підставу. Цікаво ще одно. Співробітники журналу були переважно людьми письменницького хисту. Сам редактор мав на увазі оригінальну мету. За девіз журналу він ставив епіграф:

Все в ежemesячнiх пустилися изданья,
И, словом, вижу я в стране родной—
Журналов тысячу, а книги ни одной.

¹⁾ Назву журналу М-ч запозичив від „Демокрита“, що видавався у Петербурзі у 1815 р. А. Ф. Кропотовим. Це був теж сатир. щомісячник, але менш глибокий.

Тому в „Демокриті“ ми бачимо не стільки журнал, скільки книжку для читання, утворену колективно молодими слобожанськими письменниками. З них Нахімов і Квітка увійшли до історії слобожанського письменства, як певні представники його. І коли говорити про оцінку „Харківського Демокрита“, треба мати на увазі, що слід тут шукати відбиток тодішньої української літератури взагалі. У цьому журналі, чи сказати влучніш, літературному альманахові, на зразок хочай би „Северных цветов“, лише иншого напрямку, не було хроніки, не було листування з читачами, майже не було критичного відділу, була, на перший погляд, якась неначе випадковість, розкиданість, отже не було тут подібності до тодішньої української літератури. Ми знаємо, оскільки складним для вивчення був її характер. Представники цієї літератури — провінціальне дворянство, середньої руки чиновництво, сільське духівництво; літературні симпатії цих представників, як влучно каже М. Зеров, це споживання „духовної страви російської літератури“; однак смаки йдуть далі — в бік до „неочищеного слога“ народного, до „анекдотів з сільського життя, п'єс з сільського побуту, романсу, складеного українською мовою, ефектної приказки, історичного спогаду“ (Зеров). Були свої літературні центри з обов'язковими меценатами; згадаймо про Качанівку Тарновського, Кишинці Трошчинського та Попівку Паліцина; ширилося захоплення народньою українською піснею. Літературні гуртки купчилися по дворянських хуторах. Пізніший історик нового українського письменства прирівнює інтереси літератів до інтересів хуторян. Звичайно, не можна відкидати й впливів, а скоріш моли тодішнього сентименталізму, що й зрозуміло, бо читач український, як ми вже згадували, живився російською літературою, смакуючи її дуже часто, „как летом вкусный лимонад“, мішаючи цю книжну північну страву з місцевою українською; отже сам український письменник часто й не піклувався про видання своїх творів, — вони ходили в рукописах, з хутора на хутір, з одного дворянського будинку до другого, і це не була доля комедії „Горе от ума“, що не друкувалася з інших причин, — тут почувалося щось близьке до писання в альбоми, до поділення думками сусіда-поміщика, письменника, з сусідом читаючим; щось, часом, на жаль, почувалося близьке між рукописним твором літературним та тими пакунками нот, музичних п'єс, що лежали по дворянських домових театрах, для втіхи, коли слід, хазяїна поміщика та його гостей у часи вистав. І не диво, що серед цієї літератури було й романтизування минулого України, були і легкі неглибокі силуетки України сучасної, а часом і сервілізм. Чого бажав читач. — те підносив письменник.

Чи не теж майже саме мусів подати перший слобожанський журналіст? Вище ми зазначили, що співробітники його журналу були люди одного гуртка. З походження вони належали до тих самих кол, з яких походили й відомі представники хуторянсько-поміщицької української літератури початку XIX ст. Поміщик — Маслович, поміщик — Квітка, семінаристи — Склабовський, Гонорський, Серцевський, урядовець — Нахімов. Журнал почав виходити у 1816 році й в цьому ж році закінчився, — вийшло усього шість книжок. У портфелі самого редактора залишилась невикористаною якась частина його власних творів, так потім і не надрукована, може з зазначених вище причин.

Журнала було розділено на три частини — у першій — комічні поеми, юмористичні, „послання“ веселі оди, байки, епіграми, епітафії, у другій — оповідання, казки, анекдоти, афоризми, подорожі, у третій — різні пісні, мадригали, вірші штучного характеру (анекдоти, шаради) і таке інше „для увеселення дам“. Як ми сказали у початку статті — авторами були усе свої, слобожанці, чи ті, що оселилися й служили у Харкові (особливо професори університету). Майже більша, коли не переважна, частина матеріялу писана російською мовою, не уміщено українських пісень, які малося умістити, отже сам редактор подавав не раз твори українською мовою, пересипав свої російські твори українськими словами й виразами.

Що з уміщеного боку було найбільш цікавим? Вважаємо за потрібне відзначити у данім разі такі твори „Основание Харькова“, — поема про Харьк на підставі народніх переказів; твір містить у собі чимало уривків українською мовою з захороненням навіть провінціалізмів, славнозвісну сатиру Нахімова „Песнь луке“ — на негативні боки слобожанського провінціального життя, багато байок самого Масловича, де-які з різким осудом місцевого дворянства, низку влучних часом епіграм того-ж Масловича, Нахімова чи інших. Між цими епіграмами чимало є проти педантизму професорів. Справедливо помічають, що Маслович та Нахимов відмежували собі сатиру на хиби тодішнього дворянства та університету. Особливо доставалося за педантизм (від Масловича), та від Нахімова (за кар'єризм). От що в одному з своїх творів казав Нахимов:

Чтоб мрачную страну наукой озарить,
Ученых множество в Украину валит.
Сияют здесь они, как в темноте зарницы,
Но что блеснит у них? Мундирные петлицы.

Приклади з Масловича подаємо далі.

Квітка подав жартівливі вірші: „Воззвание к женщинам“ акростих „Не хочу“ (автобіографічного характеру). Це з матеріялу першої книжки. У другій є „Послание к Демокриту с чердака бедного стихотворца“ — що належить Масловичу (підпису нема); цінне з боку поглядів Масловича на художню творчість.

В третій книжці є дуже цікава поема Масловича, „Утаида“ — слідування Котляревському, легка сатира на де-які боки університетського життя. Котляревського вплив, гадаємо, відбився на Масловичеві. Не розвиваючи тут цієї думки, ми помітимо, що в „Харковском Демокрите“ Маслович умістив одного з варіантів віршу з „Москаля Чарівника“, а в ненадрукованому творі його: „Картина простой малороссийской жизни“ відчувається вплив на композиції, також є пісні, що уміщені в „Наталці-Полтавці“. В цій самій книжці Маслович надрукував свою оду „На мир Европы“, сатиру на Наполеона, в дусі подібних творів з виведенням сатирично Наполеоном. З Наполеонівського ж циклу твір Масловича „Воззвание к коням одного коня“. Цікаво, що автор каже про утиски коня „в конюшне барской“.

В п'ятій книжці надруковано сатиру на Сумарокова-Нахімова, — осуд штучних рим Сумарокова. Інтересно, що до сатири додано Масловичем дві сторінки виписок з сумароківських творів, самі невдалі місця що до будівлі віршів. Оця уважність Масловича до зо-

внішньої форми творів є типовою для редактора „Харьковского Демокрита“, і по його творах, друкованих і рукописних, розкидано чимало приміток, що свідчать про суворі критичні відносини до формального боку поезії. У цій самій книжці Маслович умістив свою статтю „Письмо русского солдата (до редактора „Демокрита“). Цікаві рядки, що натякають на де-які відношення читачів до журналу і малюють редакторські погляди автора. Між иншим „солдат“ пише: „Демокриту раяли не бути зубоскалом; але що ж таке зубоскал? Це той, що сміється, не знаючи сам чому, і не лише є скучний, отже і просто неможливий; кого ж, навпаки, слухають з задоволенням, сміються, коли він сміється... той не є зубоскал, а Демокрит“. Маслович далі жаліється на те, що „журналісту треба всім догодити“. Думка, яка добре пояснює стан журналіста не лише в ті часи.

В останній книжці цікаві вірші Масловича: „На диплом докторского достоинства“, — легкий жарт, характерний для автора. Такого ж характеру й „ода 1816 года“. Це осміювання класицизму. Як по-важно не відносився Маслович до лекцій Рижського і зумів вихопити з них для себе корисне, однак любови до старого літературного напрямку у Масловича не прийнялось. Уся ця „ода“ — висміювання старих одонисців. Правда, в Росії вони вже були висміяні Дмитрієвим. Для Масловича це висміювання може було лише забавкою, випадком широ посміятися, що він так любив:

Ось які рядки читаємо в оді:

Коль призываю я Філіпку¹⁾,
Не ліру разумею — скрипку
И балалайку иногда.
На скрипке — у сусіда хата...
На балалайке — ой ребята.
Две эти песни я бренчу.

Поет летить за надхненням, отже:

Не на Пинд, а на Холодну²⁾...
Гора Холодна Пинда ниже,
Да й города Пинда ближе...

А далі вже справжня профанація Пинда:

Гора Холодная — воструха,
Вокруг нее везде сивуха,
Начнешь стихи невольню плестъ...

І як це далеко від класицизму і від віршів харківського ж професора Склабовського про ту саму Холодну гору:

Закатися, солнце красное,
За ту гору за Холодную,
Пусть туманы тучей темною
Надо мною расстилаются...

Так писав Склабовський, слідкуючи за піснями мабуть зі збірника Кірші Данілова.

¹⁾ Це служба у Масловича.

²⁾ Гора під Харковом тоді.

Отже Масловича усякий раз тягнуло до рідної української поезії, до української мови. І він уміщував свої українські твори в „Демокрите“, писав по зшитках, що й досі не бачили друку... Треба визнати правду мемуаристів про Масловича, що ніби він любив співати українські пісні, знав добре мову. Візьмемо, наприклад, його „Песнь Семейству“—заголовок російський, а самого вірша писано українською мовою, чисто народньою. От хочай би такі рядки:

О, як криві учених товки,
Чи є у них на шаг ума,
Все пишуть, що zostались вовки,
А що людей зовсім нема.
Є люде, та шукать не хочуть,
Брехнею цілий світ морочуть...

Гарні рядки також знаходимо в віршові: „От'езд студента на учительство в Олешки“. Вірша складено на голос пісні: „Гей почула моя доля, що мені не бути дома“...

Зазначені твори чи Масловича чи співробітників його журналу, не вичерпують усього змісту книжок „Харьковского Демокрита“. Розсипані численні епіграми, пародії, сатири треба перечитати самому, щоб зрозуміти гострий язик самого редактора та його приятеля—Нахімова... Сатира не була лише жартом, чіпала часом болячки сучасності, особливо що до життя представників молоді професури, студентства, дворянства. Не без впливу було тут з боку творів Нахімова, першорядного тодішнього українського байкаря, отже й сам Маслович не відставав. Людина безумовних літературних інтересів, веселої вдачі, він ненавидів педантизм, показну вченість: „знаю, як прикро читати, писав він в одній з статей своїх у „Демокриті“, як неприємно читати нісенітницю без усякого смаку та перцю, лише для того тільки, що від неї тхне вченістю“. І тим тяжче було йому це говорити, що він любив рідний край, і ладен був вибачити ці саме хиби, коли тільки вчені покидали педантизм чи поверховність і подавали по других харківських журналах відомості „про рідний край“, відомості, які повинні були, на думку Масловича, бути милими для кожного українця, хочай би вони були й „дрібненькими“. І здається, для нього самого найдорожчі були „дрібниці“ з життя простого люду, якого становище він так протиставляв життю слобожанського дворянства, що далеко стояло від селянства:

Что вам нужды до хохлов,
Француз вам втрое...

Журнал Масловича „Харьковский Демокрит“ протягнув недовго... Маслович поїхав до Петербургу служити, другі співробітники пристали до „Украинского Вестника“, „Украинского журнала“, іншого історико-літературного напрямку. „Демокрит“ з'явився на короткий час. Отже він був представником того сатиричного напрямку, який був типовим для інших з українських письменників хуторянсько-дворянського періоду.

Чи зрозуміли, чи оцінили сучасники значіння сатири „Демокрита“? Скоріше, що ні. Як ні гострі були сторінки журналу з його

епіграмами, епітафіями, пародіями, вони з'явилися в ту епоху, коли не було розвинено критики у самому суспільстві, в тому суспільстві, що не могло зрозуміти Сковороди, хочай по своєму й цінило його. Журнал викликав сміх, шуткування, зовсім як на півночі, може, викликала холодні сльози поміщицькі „Бедная Лиза“. З другого боку Маслович нападав зі своїми співробітниками часто на болячки переважно вузького університетського кола, — це були серйозні, безумовно, болячки, однак навряд чи літературним шляхом можна з ними боротися. А до того у час видання „Демокрита“ й сам редактор дивився на себе так:

Я так бандурил, как умел,
Надеюсь, будет всяк доволен.

Більш глибоке відношення до питань сучасности розвинулося у Масловича пізніш, коли він вже закинув журнальну діяльність. Але цей період схарактеризуємо другого разу.

І. В. КАМЕНСЬКИЙ

Діалектична формула щастя

„Кожному — в міру потреби,
від кожного — за здібностями“.

I

Марксизм і лєнінізм є науково оброблений матеріалістичний світогляд. Від стоїцизму, епікуреїзму, середньовічного містицизму й аскетизму, гуманізму, раціоналізму, філософського й релігійного ідеалізму, позитивізму, емпіріокритицизму то - що марксизм і лєнінізм прикро відзначаються своєю діалектичною метою вивчення явищ буття.

Буття взагалі й життя зокрема є діалектичний процес руху, що за нього внутрішня боротьба суперечностей увесь час порушує несталу рухому рівновагу, яка потім поновлюється вже у зміненому вигляді (мутація), знову порушується і т. д.

Невпинне виробництво, розподіл і споживання продуктів наповнює життя людського суспільства.

„Щастя“, яко з'явище соціальне, своєю основою цілком залежить від матеріального виробництва тих продуктів, що їх „щасливий“ може „вжити“ на досягнення „щастя“.

Як немає „потрібних“, кінцевих, неодмінних життєвих продуктів, то немає й щастя!

Виробничі сили природи й суспільства, взаємно впливаючи одне на одне, утворюють суспільну техніку виробництва.

В „Теорії історичного матеріалізму“ Н. Бухаріна (Харків, 1922) присвячено § 32 і цілу низку інших місць цієї славетної наукової праці виробничим силам, цьому показникові співвідношення між природою й суспільством.

Питання про виробничі сили є щільно зв'язане з вивченням питання про щастя пролетаріату і взагалі всього людства.

Разом із тим ясно, що щастя є неможливе без цілковитого задоволення кінцевих потреб.

Тому слід звернутися до ретельного обліку суспільно-людських потреб, скласти їхню класифікацію, себ-то систематизувати.

Лише тоді можливо буде збудувати діалектичну формулу щастя.

II

У живих предметів (рослин, тварин), як і в мертвих (каміння, вода, труп) відбуваються ненастанно зовнішні та внутрішні зміни (мутації). Повільне скупчування внутрішніх молекулярних сил вироб-

ничих (еволюція) чергується з різким порушенням зовнішньої форми й внутрішньої рівноваги (революція): такі є розтріскування каміння, його обвалювання з гір, землетруси, випарювання води, розклад трупа.

Механічне стремління каменя, що падає наниз, зветься тяжінням його до центру земного. Механічне, хемічне, фізіологічне стремління рослини до світла, тепла, вохкості є вже організоване з середини тяжіння (тяжіння організму) чи потреба.

Живим організмам (рослинам і тваринам) є потреба дихати, харчуватися, рухатися, відпочивати, розмножуватися. Рослинам ці стремління, що є основою суто-механічні процеси, ускладнюються не тільки хемічними реакціями, а ще й біологічними (життєвими) властивостями.

Тваринним же організмам потреби дихати, харчуватися, рухатися, відпочивати, розмножуватися то-що, що основою своєю є суто-механічні процеси, ускладнюються не тільки хемічними реакціями та біологічними мутаціями, але й психічними властивостями (свідомість нервової системи).

Проте свідомість зовсім не завжди є супутником потреби у тварин (зокрема у людей): напочатку потреба розвивається несвідомо (інстинктивно) і лише далі „доходить до порога свідомости“. В спинно-мозковій і симпатичній частинах нервової системи механічні, хемічні, фізіологічні процеси відбуваються несвідомо; тільки доходячи до головного мозку, життєві процеси освітлюються „психічною свідомістю“, та й то надто не завжди.

Прикладом, в часі глибокого сну напочатку ночі зморені нейрони головного мозку роз'єднуються між собою, і організм загублює свідомість: немає тока, що потрібний для свідомости.

В інстинктивних рефlekсах, що їх одержано спадково (плавання, літання, плазування, дьобання то-що), свідомости теж немає. Умовні рефlekси (звиклі рухи) тварин і зокрема людини, як от: ходити у темряві по знайомій місцевості, кричати, тікати з переляку, гра тап'юра на піяніні, танці тварин та танці людей — бувши на початку свідомими зусиллями, потім стають несвідомими й суто-механічними.

Потреба є стремління, напруження, зусилля організма поновити життєву рівновагу, що її порушено.

III

Коли рудокop-шахтяр у копальні або водолаз на морському дні починає задихуватися через брак повітря, то потреба дихати збільшується й зміцнюється болісною свідомістю того, що загублено рівновагу (хемічну й фізіологічну) в легенях і всьому організмі.

Отже, незадовольнена потреба викликає страждання: буття викликає свідомість. Потреба зберегти рівновагу буття (інстинкт самозбереження) шляхом вдихання необхідної (еквівалентної) кількості кисня викликає свідомість страждання, цеб-то нещастя.

Навпаки, вилізши на земну поверхню, жадібно вдихаючи свіже живонoснe повітря, рудокop і норець відчують насолоду, задоволення, цілковите „дихальне щастя“.

Ми умовимося означувати задоволення потреби (часткове щастя) знаком + (плюс), а відсутність задоволення (часткове нещастя) знаком — (мінус).

Потребу дихати, що є в рослин і тварин, можна означити алгебраїчним знаком a : повітря інтернаціональною латинською мовою зветься аєґ.

В який же спосіб діалектично означимо задоволення потреби дихати і „дихательне щастя“ людськості?

Слід мати на оці, що процес дихання є діалектичний процес рухомої, несталої рівноваги, де рівновагу 1) потреби дихати і 2) кількості кисня увесь час порушується, знову поновлюється, знову порушується і т. д.

При тому кількість кисня, що вдихається, переходить у якість: коли кисня обмаль, то утворюється страждання, нещастя, коли кисня є досить, — настає задоволення, задоволення, нормальне щастя; коли надто багато кисня, — мається лишок задоволення, насит дихального щастя, себ-то нова втрата рівноваги.

Щастя є ненастанне поновлення рівноваги виробничих сил організму, суспільства, людности, що його відчувається (доводиться до порога свідомості), яко нормальне задоволення потреб.

Отже, потребу дихати можливо означити знаком \vee_a , при чому потенціал (місткість) потреби означено нагорі кутом. При 90° кута потенціал потреби дихати є нормальний, себ-то людині потрібна нормальна кількість повітря.

Найпростіші (protozoa) й черви дихають тільки всією поверхнею тіла; схінодерма — водяною судудистою системою; риби — зябрами, комахи — трахеями (повітряними рурками); хребтові, в тім числі й люди, дихають легенями, за допомогою складної системи кровобігу.

В задушливих, пилявих містах, на фабриках та заводах, а часто й у житлах, робітникам бракує чистого повітря. Від важкого повітря, що має вугляний квас, а також аміяк та сірчаний водень, відбувається повільна задуха робітників, що живуть у антисанітарних умовах фабрично-міського життя.

Еквівалент кисня в такому разі не відповідає потенціялові потреби дихати, і маємо таке відношення:

$$\begin{array}{l} a \\ \wedge_{60^\circ} \end{array} \text{ повітря з еквівалентом кисня на } 60^\circ \text{ і} \\ \hline \begin{array}{l} 90^\circ \\ \vee_a \end{array} \text{ потреба дихати з потенціалом на } 90^\circ$$

З даної діалектичної формули дихательного щастя бачимо, що між числівником (повітрям), як засобом задовольнити, з одного боку, і знаменником (потребою дихати) з другого боку, порушено рівновагу: еквівалент кисня на 60° не відповідає потенціялові потреби

дихати на 90°, отже дихательне щастя людини в даних умовах дорівнює $\frac{60}{90}$, цеб-то $\frac{2}{3}$ норми. (Інгредієнт $= \frac{\sqrt[3]{a}}{a}$ з коефіцієнтом $\frac{2}{3}$).

А як на даній фабриці потреба дихати у всіх робітників має загалом однаковий потенціал і еквівалент дихательний, цеб-то повітря, у фабричному помешканні також приблизно скрізь є однаковий,

то дихательний інгредієнт $\frac{\sqrt[3]{a}}{a}$ всієї фабрики становить коефіцієнтом

$\frac{2}{3}$ норми.

Звичайно, можливо, що в конторі (скажім) коефіцієнт дихательного інгредієнта $\frac{\sqrt[3]{a}}{a}$ становить $\frac{75^\circ}{90^\circ} = \frac{5}{6}$ норми, а в помешканнях

цехів та майстерень $\frac{\sqrt[3]{a}}{a} = \frac{60^\circ}{90^\circ} = \frac{2}{3}$ норми, а в дворі, де росте

зелень і є багато простору, коефіцієнт дихательного інгредієнта вносить $\frac{80^\circ}{90^\circ} = \frac{8}{9}$. Це все показує, що крім вентиляції, простору й зелени треба фабрики й заводи влаштовувати по-за містом, в іншому - ж випадку робітники повільно вимиратимуть через дихательне виснаження.

IV

Крім дихальної потреби a , люди мають спрагу b , потребу пити, що шукає свого еквівалента — води, молока, чаю то-що. Латинське слово „bibere“ (пити) ми беремо для потреби спраги, що її відчують люди не тільки в пустелях Сагари, Арабійській, Атакамі, але й у тих містах, де немає чистої текучої води до пиття і де робітники отруюють організм або колодязною водою (що не завжди годиться пити) або засміченою Невською, Дніпровською річною водою.

„Питний інгредієнт“ щастя означить формула $\frac{\sqrt[3]{b}}{b}$, що в ній числівник еквівалента означено кутом донизу, а в знаменнику потенціал потреби означено кутом догори.

Очевидно, що норма еквівалента 90° і норма спраги 90° приведуть до рівноваги числівника (засіб споживання) зі знаменником (потреба) і буде „питне щастя“. Відхилення ж від рівноваги на той чи інший бік порушують щастя.

Наведемо такий приклад. Даний робітник, що любить пиво, випиває не води b_1 , не молока b_2 , не чаю b_3 , а пива b_4 , більше від того, що необхідно для організму, припустімо, загалом на 120°. Організм

же, що споживає взагалі й воду, і борщ, і чай (всього потреба рідини $= 90^0$), вимагає пива у нього тільки на 20^0 . Тоді „питний“ інгредієнт даного товариша матиме таку формулу:

$$\begin{array}{ccccc} & & b_4 & & \\ & & \wedge & & \\ & & 120^0 & & \\ \hline 30^0 & 25^0 & 5^0 & 20^0 & 10^0 \\ \vee & \vee & \vee & \vee & \vee \\ b_1 & b_2 & b_3 & b_4 & b_5 \end{array}$$

Звідсіля ясно, що засіб задоволення на 120^0 з лишком задовольняє потребу на 90^0 (а зокрема „питну потребу“ організму на 20^0) і вже рівновагу губиться, себ-то маємо нещастя від лишку.

Такі є явища у капіталістичної буржуазії (особливо в Америці), де лишок засобів задоволення над потреби спричинюється до наситу, розкошів, розпусти, коли багач „казиться з жиру“, почуває себе „також нещасливим“ і вироджується вже не через брак засобів, себ-то недоїдання, недосипання, недостатнє дихання киснем, а навпаки від обжирства, пересипання, упою і т. д.

У буржуазії „питний інгредієнт“ щастя матиме такий вигляд:

$$\begin{array}{cccccc} b_1 & b_2 & b_3 & b_4 & b_5 & b_6 \\ \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge \\ \hline & & \vee & & & \\ & & b & & & \end{array} = \begin{array}{l} \text{вода, чай, молоко, кáva, шоколад,} \\ \text{вино, пиво, суп, борщ то - що} \\ \text{потреба рідини (спрага)} \end{array}$$

Слід так організувати світове виробництво за допомогою НОП'у (наукової організації праці), щоб на земній кулі були лише трудящі і щоб інгредієнт щастя (складові елементи) мав різноманітність числівника (еквівалентів) і знаменника (потреб), до того ж рівновагу поміж еквівалентами засобів споживання й потенціалами потреб слід регулювати за допомогою тієї діалектичної формули щастя що її ми намагаємося збудувати найзагальнішими схематичними відношеннями.

V

Окрім потреб дихати a і потреб рідини (спраги) b , людність має ще низку інших потреб, що з них ми коротко розглянемо попереду потреби „біо-технічні“.

Справді, техніка життя виробила в організмах низку органів (очі, вухо, легені, серце, шлунок, руки, ноги, кігті, зуби то - що) за-для диференцованого (окремого) задоволення різних потреб.

Згодом техніка життя в боротьбі за життя людських колективів (родів, орд, племен) з природою виробила низку знарядь виробництва (дубину, молот, сокиру, пилку, спис, мотигу то - що), що є наче подовжені й поліпшені органи людських істот. Навіть пізніші знаряддя виробництва, як-от окуляри й олівець, є подовження й продовження очей та руки, навіть радіо є подовження й продовження вуха, а автомобіль і трамвай є прискорення ходи ніг.

Отже ясно, що перші потреби живих істот шукали засобів задовольнитися (повітрям, водою, їжею, відпочинком, самицею то-що) за допомогою тих чи інших органів тіла (матеріально-механічних), але поки-що без штучних знаряддів виробництва.

Такі потреби зватимемо біо-технічними. Вони виникають попереду від складніших потреб економічних, що базуються на первісних матеріальних біологічних потребах, і є їхня дальша скакувата зміна (мутація).

У комахні, бжіл, бобрів і бітекантропів (півмави-півлюди), біо-технічні потреби, ускладнюючись економічними, викликали дальшу мутацію діалектичного характеру: виникли соціальні потреби, що в коралових поліпів, грибів, губок є ще основною біотехнічною потребою розмноження.

VI

Отже назвімо ряд первісних основних біо-технічних потреб (матеріально-органічних).

- потреба дихати = $\overset{\vee}{a}$ (aer, повітря);
 потреба рідини (спрага) = $\overset{\vee}{b}$ (bibere, пити);
 потреба тепла = $\overset{\vee}{c}$ (calor, теплота);
 потреба відпочити = $\overset{\vee}{d}$ (dormire, спати);
 потреба їсти = $\overset{\vee}{e}$ (edere, їсти);
 потреба втікати = $\overset{\vee}{f}$ (fugere, тікати);
 потреба розмножуватися = $\overset{\vee}{g}$ (gigno, родити);
 потреба захисту = $\overset{\vee}{h}$ (hostis, ворог);
 потреба знаходити, вишукувати, здогадки,
 спритности, винаходу = $\overset{\vee}{i}$ (invenire, винаходити);
 потреба гратися = $\overset{\vee}{l}$ (ludus, гра);
 потреба захоплювати = $\overset{\vee}{p}$ (possideo, посідаю);
 потреба руйнувати = $\overset{\vee}{r}$ (ruo, руйную) і т. д.

Біо-діалектичну формулу щастя можна схематично збудувати так:

$$X_B = \frac{\hat{a} | \hat{b} | \hat{c} | \hat{d} | \hat{e} | \hat{f} | \hat{g} | \hat{h} | \hat{i} | \hat{l} | \hat{m} | \hat{n} | \hat{o} | \hat{p}}{\underset{\vee}{a} | \underset{\vee}{b} | \underset{\vee}{c} | \underset{\vee}{d} | \underset{\vee}{e} | \underset{\vee}{f} | \underset{\vee}{g} | \underset{\vee}{h} | \underset{\vee}{i} | \underset{\vee}{l} | \underset{\vee}{m} | \underset{\vee}{n} | \underset{\vee}{o} | \underset{\vee}{p}}$$

Числівником є засоби задовольнення потреб з кутом еквівалента внизу. Знаменником є потреби з кутом потенціала нагорі. Відношення між засобами споживання й потребами діалектично

прагне до рівноваги (до щастя) і, як-що порушено рівновагу, механічно або числівник більше (через виробництво), або знаменник менше (через скорочення потреб).

Інгредієнти (складові частини формули) відокремлено один від одного сторчовими рисками.

VII

Економічну діалектичну формулу щастя будується приблизно з таких економічних елементів і відповідних потреб: m_1 = продукти й знаряддя полювання; m_2 = продукти й знаряддя рибальства; m_3 = одіж; m_4 = житло; m_5 = продукти й знаряддя кочового пастівничого побуту; m_6 = продукти й знаряддя хліборобського побуту; m_7 = зброя й засоби феодальної експлоатації; m_8 = предмети жрецького ритуалу; m_9 = караван-сараї, готелі, крамниці, торговельні помешкання з товаром; m_{10} = гроші, знаряддя обміну; m_{11} = фабрики й заводи; m_{12} = шляхи й засоби комунікації і т. д.

Коротко, M_1 = промисловість добувальна, M_2 = промисловість обробна, M_3 = торгівля, M_4 = фабрично-заводська промисловість, M_5 = шляхи й засоби комунікації.

Нагадуємо читачам, що строго-оброблену формулу щастя мають утворити колективно зусилля багатьох дослідників, а дана схематична формула є лише спроба діалектичного формулювання.

$$X_M = \frac{\frac{m_1}{\sqrt{m_1}} \mid \frac{m_2}{\sqrt{m_2}} \mid \frac{m_3}{\sqrt{m_3}} \mid \frac{m_4}{\sqrt{m_4}} \mid \frac{m_5}{\sqrt{m_5}} \mid \frac{m_6}{\sqrt{m_6}} \mid \frac{m_7}{\sqrt{m_7}} \mid \frac{m_8}{\sqrt{m_8}} \mid \dots}{\frac{m_1}{\sqrt{m_1}} \mid \frac{m_2}{\sqrt{m_2}} \mid \frac{m_3}{\sqrt{m_3}} \mid \frac{m_4}{\sqrt{m_4}} \mid \frac{m_5}{\sqrt{m_5}} \mid \frac{m_6}{\sqrt{m_6}} \mid \frac{m_7}{\sqrt{m_7}} \mid \frac{m_8}{\sqrt{m_8}} \mid \dots}$$

Матеріальне (економічне) щастя X_m є функція засобів споживання у числівнику і відповідних потреб у знаменнику. Відношення прагне до одиниці, себ-то до рівноваги. Інгредієнт мають кутоміри еквівалентів у числівнику й кутоміри потенціалів у знаменнику.

Матеріальна людська культура зростає через збільшення виробництва засобів споживання (числівник) і поширення матеріальних потреб (знаменник). „Матеріальний“, коли розуміти це слово широко, є 1) біо-технічний + 2) економічний; коли розуміти це слово вузько, то воно визначає „економічний“.

Культуру не можна мішати з щастям. При капіталістичній складній культурі робітничий клас є менш щасливий від того, як було щасливе людство за первісного комунізму.

При достатку засобів споживання, себ-то елементів числівника, в руках буржуазії, вона з лишком задовольняє свої потреби і буржуазне щастя має приблизно такий вигляд:

$$X_M \text{ (буржуазне)} = \frac{\frac{m_1}{\sqrt{120^\circ}} \mid \frac{m_2}{\sqrt{130^\circ}} \mid \frac{m_3}{\sqrt{140^\circ}} \mid \frac{m_4}{\sqrt{110^\circ}} \mid \frac{m_5}{\sqrt{150^\circ}}}{\frac{m_1}{\sqrt{m_1}} \mid \frac{m_2}{\sqrt{m_2}} \mid \frac{m_3}{\sqrt{m_3}} \mid \frac{m_4}{\sqrt{m_4}} \mid \frac{m_5}{\sqrt{m_5}}}$$

Навпаки,

$$X_M \text{ (пролетарське)} = \frac{\begin{matrix} m_1 \\ \wedge \\ 60^\circ \\ 90^\circ \\ \vee \\ m_1 \end{matrix} \quad \begin{matrix} m_2 \\ \wedge \\ 50^\circ \\ 90^\circ \\ \vee \\ m_2 \end{matrix} \quad \begin{matrix} m_3 \\ \wedge \\ 70^\circ \\ 90^\circ \\ \vee \\ m_3 \end{matrix} \quad \begin{matrix} m_4 \\ \wedge \\ 40^\circ \\ 90^\circ \\ \vee \\ m_4 \end{matrix} \quad \begin{matrix} m_5 \\ \wedge \\ 80^\circ \\ 90^\circ \\ \vee \\ m_5 \end{matrix}}$$

Отже, пролетаріят, маючи ті самі матеріальні потреби у знаменнику, відчуває недостачу засобів споживання (рухомих і нерухомих) у числівнику.

Культура полягає в ускладненні, різноманітності елементів числівника й знаменника.

Щастя ж є рівновага числівника й знаменника при всякій кількості складових інгредієнтів, цеб-то нормальне повне задоволення потреб є щастя.

VIII

Соціальна діалектична формула щастя виростає з біо-технічної потреби розмножуватися, так само, як економічна (матеріальна) формула виросла з біо-технічних потреб голоду, спраги, тепла (тілесних матеріальних потреб).

Загальними рисами соціальні потреби є такі (можливо й бажано додати й виправити):

потреба соціально-полова = S_1

потреба дітовиробництва = S_2

потреба співробітників = S_3

потреба родинна й виховавча = S_4

потреба племінної солідарності = S_5

потреба керування (організація, адміністрація) = S_6

потреба судова й карна = T_7

потреба військова = S_8

потреба державна = S_9

потреба міжнародньої солідарності (інтернаціональна) = S_{10}

Формула (схематична) соціального щастя в діалектичному процесі є така:

$$X_s = \frac{\begin{matrix} S_1 & S_2 & S_3 & S_4 & S_5 & S_6 & S_7 & S_8 & S_9 & S_{10} \\ \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge \\ \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee \\ S_1 & S_2 & S_3 & S_4 & S_5 & S_6 & S_7 & S_8 & S_9 & S_{10} \end{matrix}}$$

IX

На основі виробничих сил (біо-техніка) і економіки виростає соціально-класова структура, що на майбутнє загубить свій класовий характер після перемоги пролетаріату на всьому світі.

Над біо-технікою, економікою й соціальною структурою підноситься ідеологічна надбудова, цеб-то звичаї, вірування (культи), мистецтво, науки.

Це ідеологічне щастя є таке:

$$X_i = \frac{\frac{J_1}{J_1} \frac{J_2}{J_2} \frac{J_3}{J_3} \frac{J_4}{J_4}}{\frac{J_1}{J_1} \frac{J_2}{J_2} \frac{J_3}{J_3} \frac{J_4}{J_4}}$$

$$\frac{\begin{array}{c|c|c|c|c|c|c|c} i_1 & i_2 & i_3 & i_4 & i_5 & i_6 & i_7 & i_8 \\ \hline \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge & \wedge \end{array}}{\begin{array}{c|c|c|c|c|c|c|c} i_1 & i_2 & i_3 & i_4 & i_5 & i_6 & i_7 & i_8 \\ \hline \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee & \vee \end{array}} \dots \dots \dots$$

Тут у чисельнику вміщено ідейні вартості, у знаменнику — відповідні потреби.

Отже, матеріальні потреби (біо-технічні й економічні) та їхнє задоволення лежать в основі соціальних і ідейних потреб. Останні не змогли б існувати самі по собі, коли б раніше не були задоволені основні потреби матеріального (механічного) процесу дихання, харчування, зігрівання від холоду то-що.

Повна формула діалектичного щастя є така:

$$X_m (B + OE) SI = \frac{\begin{array}{c|c|c|c} B & E & S & J \\ \hline \wedge & \wedge & \wedge & \wedge \\ \hline \vee & \vee & \vee & \vee \end{array}}{\begin{array}{c|c|c|c} B & E & S & J \\ \hline \wedge & \wedge & \wedge & \wedge \\ \hline \vee & \vee & \vee & \vee \end{array}} \frac{\text{засоби задоволення}}{\text{потреби}}$$

Тут B = біо-техніка (матеріальна)

E (OE) = економіка (матеріальна)

S = соціальна структура

J = ідеологія.

Етнографія та етнологія¹⁾

От уже більше ста з чвертю років, як почали в нас не тільки старанно збирати ріжного роду ознаки народного побуту²⁾—отой „етнографічний матеріал“, але й будувати на ньому нову відроджену національну культуру. Тоді це було новою поступовою справою, що де далі то все більше набувала характеру справжньої революційности. Під впливом „етнографічного матеріалу“ створювалась література, музика, малярство, театр, навіть політична ідеологія (на підставі вивчення сімейних відношень, звичаєвого права то-що). Ще тоді спочатку й не уявляли собі, як слід, ані обсягу самих тих скарбів народньої творчости (так, наприклад, П. Лукашевич, видавець „Малороссийских и червонорусских дум и песен“ вважав, що українських пісень на Україні вже більше немає. Було це 1836 р. А скільки їх ще до того часу зібрано?), ані тим більше тих наукових висновків, що з них можна зробити.

Матеріалу з того часу зібрано багато, утворилась ціла наука „етнографія“, удосконалилися самі методи збирання та систематизації цього „етнографічного матеріалу“ і т. д. Тим часом народній побут де далі зникає і перетворюється під впливом цукроварень, шахт, фабричних міст, що зрушують селянство з патріархальних основ, у щось зовсім нове. Перед новими діями повстають нові проблеми. І от діяч старої етнографії перетворюється в якийсь анахронізм, його збірки не дають безпосередньо матеріалу для творення нової культури, вони зробились приналежністю музеїв, яко мертві пам'ятки старовини, що ще можна навіть збирати серед народу, але лише як свого роду реліквії минулого.

Одначе, в тому, що етнографія посіла таке становище, винна, головним чином, вона сама. Оскільки літературна мова черпала з неї свої слова та звороти, оскільки письменники хотіли знати народню творчість, щоб звідти брати свої образи, оскільки з неї жилились маляри, музики, сцена,—етнографічний матеріал сам по собі здавався цінним. І його збирали, надто мало звертаючи увагу на внутрішній аналіз, наукове розроблення, висновки. Це була сама „етнографія“, тоб-то „опис народу“, а не наука про нарід, не „етнологія“. З'явилися, правда, і такі поважні праці синтетичного характеру, як от О. Потебні, М. Сумцова, Хв. Вовка, але систематично, широко ця

¹⁾ По докладу, читаному на Етнологічно-краєзнавчій секції Наук. Досл. Кат. іст. укр. культури, що його покладено в основу дальшої праці секції.

²⁾ А. Григ. Калиновський, ще в 1777 р. видав „Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии“—перший запис укр. весільного обряду.

справа не була поставлена і рядова праця все ж зводилась або до копичення більш-менш точно перевіреного матеріалу, або, в кращому разі, до часткових висновків, що не виходили за межі чисто українського матеріалу і то, порівнюючи, новішої доби. Тим часом „етнографічний матеріал“ може дати цікаві і дуже важливі для історії людства висновки лише тоді, якщо до нього підійти з широким світовим маштабом та з методами, виробленими на підставі вивчення інших, переважно первісних, народів. Справді, що являє собою „етнографічний матеріал“, що зберігає в своєму побуті український селянин? Це є надбання різних, інколи дуже давніх віків, від первісного комунізму починаючи, інколи різних країн та навіть різних класів (укр. весілля має в собі ознаки старого боярського побуту, багато пісень створило козацтво, що в свій час було соціально одмінне від селянства й т. и.). І інколи якусь ознаку, якусь рису, що зберігалась в нашому побуті, неможливо зрозуміти безпосередньо з даних лише наших матеріалів, але вона стає одразу зрозумілою, якщо поставити її в зв'язок з даними з життя африканських племен, або полінезійців. Отже, вивчення нашого побуту ніяк не можна відірвати від завдань єдиної ширшої науки, що має своїм предметом вивчення всіх боків життя „первісного людства“, чи в минулому, в доісторичні часи, чи в сучасних некультурних народів, чи у пережитках серед селянських мас народів „історичних“. Не зважаючи на те, що предмет такої науки ясний і праці в цій галузі пророблено вже багато, сталої, загальної прийнятої назви для такої науки й досі немає.

Так, у нас частіше всього вживаний старий вираз — „етнографія“. До того інколи розрізняють матеріальну етнографію та фольклор. Останній термін англійського походження. Англійське *folk* властиво значить простий нарід, люди, те, що поляки визначають словом *lud* (не німецьке *Folk* — більше зі значінням нарід-нація). Отже в англійському ужиткові *ethnography* — торкається лише первісних народів, а *folk-lore* є наука про увесь селянський народний побут культурних націй. У нас цей термін звузився й почав визначати лише духовну творчість і то лише „люду“, в той час, як „етнографія“ охоплює також і „дикі“ народи з усіх боків їхнього життя.

Кажуть про етнографію українську, російську, етнографію „инородцев“, етнографію полінезійців, папуасів то-що.

Змагання не тільки збирати й зовні систематизувати матеріал, але й зробити на його підставі висновки, відкрити закони розвитку людства первісної доби, виявилось вже з самого початку етнографії. Ось чому деякі дослідувачі, не бажаючи змінювати назви, вважають доцільним і далі триматися назви „етнографія“, лише вкладаючи в неї новий зміст, не опису, а досліду матеріалу. Другі пропонують інші назви. Так, відома, напр., велика праця Ш. Летурно „Соціологія, заснована на етнографії“, де автор під соціологією розуміє якраз ті загальні висновки, що він робить з „етнографічного матеріалу“. Е. Тейлор книгу, де він викладає ту ж саму науку про загальний розвиток первісної культури, назвав „Антропологією“. До терміну „соціологія“ ми ще повернемося, що ж до антропології, то в нас зараз під цим виразом вже більш-менш стало визначають дослід людини з погляду її фізичних, тілесних ознак, хоч звичайно саме це слово визначає

просто „науку про людину“. Врешті вищезгаданому поширеному розумінню слова „етнографія“ можна протиставити термін „етнологія“. Змагання за ці два вирази велось до останнього часу. В засіданні Російського Географічного Т-ва 4-го березня 1916 року велику дискусію на цю тему викликав доклад Н. Могілянського „Предмет та завдання етнографії“. В „Живая Старина“ за 1916 р., вип. II—III вміщені полемічні закиди, що були зроблені докладачеві, але з докладу були надруковані лише тези.

Докладач обстоював, що — „термін „етнографія“ треба зберегти, як історичний“. Крім такого посилення на „історичність“, утримання старої назви має в нього й инше угрунтування. Він уявляє собі етнографію не стільки, як історію культури, скільки в географічному плані, як вивчення окремих народів в їхній індивідуальній дійсності. Його головний опонент В. Йохельсон підкреслював неможливість існування якихось двох наук — географічної та історичної — й для єдиної такої історичної науки висував термін „етнологія“, що по самому змісту слова значить „наука про народ“, а не лише „опис народів“.

Визнаючи цілком рацію за В. Йохельсоном, що усталення того чи иншого загально прийнятого терміну слід провадити лише на науковому з'їзді, проте вважаємо необхідним хоч тимчасово прийти до певного висновку, тим більше, що в цьому почувається нагальна потреба, оскільки й наукові інституції і окремі особи (зокрема діячі краєзнавства) раз-у-раз спиняються над питанням завдань етнографії. Тим часом навіть широкий систематичний опис окремих народів сам по собі не є наука. Кожен глибший дослід цього матеріалу веде до історії первісної культури і в цьому розумінні термін „етнологія“ найкращий, оскільки він дійсно виявляє стан речей.

Термін „етнографія“ при цьому не зникає, але це буде вже не наука, а лише допоміжний засіб, як от в історії маємо „палеографію“, „архівістику“ „нумізматику“. Вона лише збирає матеріал, а етнологія його обробляє.

Тепер лишається ще з'ясувати відношення цієї науки до инших. Як видно, об'єктом її вивчення є всі боки життя первісних народів, чи давніх часів, чи сучасних „диких“ та побут селянства в культурних країнах. Останнє цілком входить в етнологію через те, що селянство зберігає різні ознаки якраз примітивних стадій розвитку в тій мірі, оскільки воно живе ще натуральним господарством. Оскільки ж селянство сходить з цієї економічної бази, напр., починає вдягатись в куповану одіж і т. д., — то воно втрачає й ознаки „етнографічного“ побуту й инколи зовсім виходить з обсягу етнологічного вивчення, приймаючи культуру тих верств населення, що вже зовсім вийшли з-під сфери первісної культури. Таким чином, ми поділяємо увесь хід людського розвитку на дві первісні половини: 1) перші кілька десятків тисяч років (а для „первісних“ народів та почасти селянства культурних — і до останнього часу) — це первісна культура — предмет „етнології“ та 2) менший період — останні кілька тисяч, а для деяких народів й лише сотень років — історії (не в розумінні знов таки збирання самих лише „історичних фактів“, а утворення теорії історичного процесу). Провести відрубної межі поміж обома неможливо, але і різниця здається ясна, оскільки історичні

явища засновано на класово збудованому суспільстві та приватній власності. За початок властиво історії можна прийняти утворення первісної монархії та феодалізму, що повстав по різних країнах в різні часи.

Як же ми маємо назвати науку, що охоплює життя людства в цілому. На це пропонувалось різні терміни: антропология, історія культури, врешті соціологія. В широкому розумінні „науки про людство“ вираз антропология вживається, головним чином, в Англії. Для нас, як згадано, він набув більш спеціального значіння: — вивчення фізичних прикмет людини, як частини звірячого світу. „Культура“, що залежить від того оточення, що людина утворила поміж собою та природою, — сюди не належить. З другого боку, „історія культури“ термін занадто невиразний. Що значить „культура“?.. Отже, єдиною назвою могла б бути „соціологія“, термін запропонований ще основоположником науки про людське життя О. Контом. Терміну цього вживав, як ми бачили, й Ш. Летурно, але він його ніби занадто звужує (тут позначився фаховець), вводячи в його обсяг ніби лише первісну культуру (хоч часто бере приклади і з історії). Тим часом безсумнівно, що й історія так само цілком входить в соціологію. Деякі вчені раз-у-раз розуміли соціологію вузько — лише як історію розвитку суспільних форм.¹⁾ не розуміючи, як, напр., мовознавство може входити до соціології. Але раз ми вважаємо, що всі історичні явища (і якраз, звичайно, мова) є наслідком соціального співжиття людей та його складовою частиною, то ми остаточно приймемо старе означення О. Конта, що після біології поставив вищою, складнішою наукою соціологію, науку про розвиток людських суспільств, що після інших наук досягла свого розвитку останньою.

Що торкається усіх інших часткових наук, як історія економічного розвитку, соціальних взаємовідносин, політичних форм, наукового розвитку, історії мистецтва, літератури, мови і т. д., — то вони всі входять в поземний, так би мовити, поділ соціології, виробляючи свої часткові закони в межах загальних законів соціології, що звязують їх до купи (напр., економ-соціальна формула, що охоплює всі галузі історії). А оскільки сама соціологія охоплює і первісне життя, і історію, то й кожна з цих наук в певній частині входить в склад одної з них. Так, історія мистецтва в одній частині без сумніву входить в історію (напр., історія малярських стилів, шкіл, малярів, ну, хоч би в Італії доби відродження), в другій частині, це є вивчення „народного“ мистецтва, „первісного“ мистецтва і т. д. Це останнє, звичайно, тісно звязане з етнологією, з її досягненнями в досліді первісної техніки, первісного світогляду (первісний магiзм. культ) і т. д.

Так само і в літературі. Оскільки справа йде про письменство, про письменників, це — історія. Але ж ми зараховуємо зараз до літератури й усю „народню словесність“, а в ній переважна маса належить до сфери первісного життя, особливо так звана магiчна, обрядова творчість. Все це тісно звязане з обрядами, народнім світоглядом, що вже зовсім виходить поза межі літератури (що має до

¹⁾ Як здається, напр., акад. М. Грушевський в своїй „Генетичній соціології“, де він викладає історію суспільного життя, форм сім'ї й т. п.

діла лише з формою словесної творчості), і літературне вивчення в тут цілком частиною етнології.

Стара українська „етнографія“ повинна залишитися лише як наука збирання матеріалу (що теж справа не легка, має свої правила, то-що) З неї повинна вирости українська етнологічна наука. Таке перетворення в етнологію не значить, що ми повинні зовсім покинути український ґрунт і почати досліджувати інші первісні народи, але—що ми повинні, на підставі широких світових дослідів, останніх їхніх досягнень, освітлювати нашу українську сучасність, як продукт минулого, викрити саме це минуле. Як це робиться, можна бачити, напр., на досліді акад. М. Грушевського над народньою поезією в його „Історії укр. літератури“ (Київ, Львів 1923 року, том I), в книжці К. Грушевської—„З примітивної культури“ (ДВУ) та в старішій статті Хв. Вовка—„Этнографические особенности украинского народа“ (Збірник „Укр. народ в его прошлом и настоящем“. ПГР 1916, т. II).